

IGAZSÁG ÉS DIALÓGUS A TERÁPIÁKBAN*

„*Én nem szeretem a kémeket és a pszichológusokat, legalábbis az olyanokat, akik a lelkemben vájkálnak*”. Ezeket az éles szavakat Sztavrogin vágja Tyihon szemébe, amikor „gyónni” megy hozzá Dosztojevszkij *Ördögök* c. regényében. A mondást, egyfajta kulcsmondatként Mikhail Bahtyin citálja előszeretettel a Dosztojevszkij poetikájáról szóló híres tanulmányában.

Bahtyin a sztálini korszakban élt és alkotott, nyelvész, irodalomtudós volt. Mint a századelő sok orosz gondolkodója, élénken érdeklődött a pszichoanalitikus irányzatok iránt, külön tanulmánya is szól erről. De nem emiatt vált nevezetessé. A történelem egyik csodájának tűnik, hogy a legsötétebb fizikai és szellemi represszió évtizedeiben, a nyugat gondolkodási áramából fizikailag kizártan, kicsi, szinte magánkörben kifejtett munkássága során miként válhatott a posztmodern esztétikának, s ezen túlmenően a *narratív teoretikus elgondolásoknak* is előfutárává. Utóbbi alapján kerítem most is ide őt, egy családterápiás konferenciára – nem pusztán csak azért, mert a citátumban végülis konkrétan a lélek-vájkáló „pszichológusok” lettek élesen megszólítva. Szakmánkat is illető kritikája, úgy tűnik, több mint száz év múltán is időszerű. Az alábbiakban megpróbálom összeszedni – ragaszkodva Bahtyin saját szavaihoz, fordulataihoz – e kritika néhány lényeges gondolatát.

Tehát: miért is nem szereti Sztavrogin a kémeket és pszichológusokat, különösen az olyanokat, akik a lelkében kívánnának vájkálni?

Bahtyin ebben az indulatos kitörésben egy humanisztikus dosztojevszkiji eszmény kiindulási pontját véli felfedezni. Az attitűd mondhatni igen szkeptikus és konzervatív: a személyiség mélyrétegéig a *másik* ember sohasem jut el.

Az olyan igazság, értelmezi tovább az attitűdöt Bahtyin, mely az emberről *idegenek* ajkáról, tehát nem dialogikusan hangzik el – vagyis **szembesített** igazság – megalázó és minden emberit elsorvasztó hazugsággá válik, amint az ember „legszentebb rétegeit”, az „emberben lakozó emberit” érinti. Ezért nem szabad az eleven embert a kívülről szemlélődő és lekerekítő tudat élettelen objektumává alakítani.

Az ember, mondja Bahtyin, nem azonos önmagával. Nem alkalmazható rá az „*A azonos A*”-val formulája. Mindig rejlik benne még valami, ami nem alkalmazkodik a külsővé-idegenné változtató, személytől elvonatkoztatott determinációkhoz, valami, amit csak ő maga bontakoztathat ki az öntudatosodás és a nyelv szabad aktusaiban. Az individualitásnak éppenséggel állandóan azzal kell megküzdenie, hogy szétzúzza azokat a reá vonatkozó **idegen** szavakat, melyek őt egy külső meghatározás kereteibe zárják, és ezáltal mintegy elsorvasztják.

A személyiség legigazibb élete éppen azokon a pontokon folyik, ahol az ember elveszti önmagával való azonosságát, áttöri azokat a határokat, melyek őt mint dologi létet meghatározzák. A léleknek ez a nyitottsága többnyire egy **válság**, valamint a lélek lezáratlan és **meghatározatlan** fordulása pillanataiban tárulkozik látványosan fel; ezek a pillanatok azok, amelyekben az ember eredendő szabadsága, méltósága és felelőssége is megszólalhat.

Ezzel szemben a hagyományos pszichológia lehetővé teszi, sőt, gyakran mintha minden erőfeszítése arra irányulna, hogy az embert monolitikus kliséibe zárja. Ezáltal megpróbálja akaratanak tökéletes figyelmen kívül hagyásával szemlélni őt, róla véleményt kialakítani, jövőjéről jóslásokba bocsájtkozni.

(Megjegyzésként csak utalnék itt a tesztek és diagnosztikus kategorizációk szinte kötelező professzionális nagyiparára, az egyik oldalon a szakemberek, oktatók, gyógyszergyártók és társadalombiztosítók, a másik oldalon pedig a „felhasználók” kollíziójára ebben a viruló iparágazatban.)

* Az írás a Magyar Családterápiás Egyesület 2003. évi vándorgyűlésén elhangzott előadás lényegében változatlan szövege. Ez magyarázza, hogy noha sok benne a eredeti bahtyin-i gondolat vagy átvett fordulat, a forráshelyek nincsenek külön feltüntetve. E gondolatok zöme egyébként Bahtyin híres Dosztojevszkij-tanulmányából származik (*M. Bahtyin: Dosztojevszkij poetikájának problémái*, Gond-Cura/Osiris kiadása, Budapest, 2001.)

Ezen az úton, mondja Bahtyin, a pszichológia az emberi lélek megalázó **eldologiasításává** járul hozzá, amely felszámolja az ember belső szabadságát, nyitottságát és azt a sajátos **meghatározatlanságot** és **eldöntetlenséget**, ami a szabadságnak és nyitottságnak a velejáró sajátossága. A személyiségnek ez az igazi élete csak a **dialogikus** behatolás számára elérhető, amelyre reflektálva a személy **maga** tárulkozik föl szabadon. Csak a dialogikus, ráhangolt beállítódás tudja a másik szavait komolyan venni, csak ennek van módjában közel férközni mind a másik gondolati alapállásához, mind pedig nézőpontjának megértéséhez. Kizárólag a belső dialógusra való irányultság hozhatja szavaimat szoros összefüggésbe mások szavaival, anélkül, hogy összeolvadna azokkal, elnyelné őket, és önálló jelentéstartalmaikat a magáéba ömlesztené – anélkül tehát, hogy a másik szavainak teljes önállóságát bármi módon veszélyeztetné.

Ez a másikon keresztül való, a másik által konstruálódó emberi minőség, vagyis a dilalogikumában kiteljesülő személyesség ábrázolása az, ami lenyűgözi Bahtyint a dosztojevszkiji regényszerkesztésben. Egy új attitűdöt, új mentalitást ismer fel benne, amely attitűd éles kritikával illet minden olyan elvi és gyakorlati próbálkozást, amely az emberi szubjektumot megkísérli akár „tudományos” alapokon, akár pragmatikusan, kívülről megközelítve valamiféle *dologi* minőségként leírni vagy racionalizálni. Mert ez az eljárás velejáróan megfosztja az egyes embert személyességétől, egyszersmind menthetetlenül kiszolgáltatja őt a legkülönbözőbb hatalmi manipulációk gátlástalanságának.

Vagyis Bahtyin itt már olyasmiről beszél, ami messze túlmutat egy adott irodalomtörténeti vagy regényszerkesztési problematikán. És eközben a maga csendes, irodalomtörténeti módján nem csak az *osztályideológiai determinánssá redukált* sztálini emberképpel kerül szembe, hanem a másféle racionális-tudományos alapokon szerveződő *ösztöndeterminált* emberképpel is, annak egész, sokrétűen struktúrálódó, ám alapvetően ugyanúgy *dologiként* leírt felépítményével; vagyis szembe kerül korának legmodernebb, analitikus pszichológiai emberképével is. Ami e két, látszólag gyökeresen eltérő emberképet e teorémában közös nevezőre helyezi, az a szubjektum külsődleges leírásokon keresztül való *dologivá tétele*, ami a szubjektum eredendő szabadságát és örökös *más-ságát* anullálja, a szubjektum saját hangját nyeli (vagy nyeleti) el, olvasztja vagy ömleszti bele a maga monolitikus, a *másiknak* a saját ügyében való autentikusságát fel sem tételező, azt elfogadni képtelen beszédfolyamába, megvonva így tőle *ab ovo* a *saját hang* artikulációjának a dialogikus kiobontakozási lehetőségét. Vagyis a közös mindkettőben: hogy egy *hatalmi struktúra* működéséről van szó. Az egyik esetben az ideológia vagy a nyers társadalmi erőszak represszív működéséről, a másik esetben kifinomultabb, kolluzív pszichológiai manipulációról, amikor is a szubjektum mintegy önként „adja fel” vagy adja át magát a terapeuta (vagy a dosztojevszkiji regényben: bíró, ügyész, nyomozó) által képviselt vagy „szolgáltatott” monolitikus „igazság” kliséinek. Szemben a nyílt diktatórikus struktúrákkal itt nem az individuális autonómia nyers és erőszakos semmibevételéről, sokkal inkább egyfajta személyes-együttműködő „leszereléséről” van szó, melynek célja a közösségbe való zavarmentes visszaillesztés. Jellemző e struktúra hatalmi természetére az, hogy mi történik akkor, ha ez az együttműködő önátadás nem következik be. Az „ellenállásnak” ezt a jelenségét a teória egy a tudattalan szférában működő archaikus énvédelemnek tulajdonítja. A terapeuta ilyenkor egy a teória által feltett rejtélyes tudományos „igazságra” hivatkozik, mely igazság a kliensről szól, de amelyről magának a kliensnek, szemben terapeutájával, *ab ovo* még csak tudomása sem lehet. Ez az „igazság” visszahelyezi mindenestül a kliensi ön-artikulációt egy olyan archaikus, ösztön-determinált intrapszichikus szférába, melynek ahhoz a reális interperszonális szituációhoz, amelyben bekövezett, semmi valós köze nincsen. Az „értelmezésnek” ezzel a technikájával nem csak a kliensi hang saját ügyében való inkompetensé tétele, elhallgattatása és érvénytelenítése következik be, hanem annak a teljes anullálása is, hogy ez reálisan megtörtént volna. Ha ezen a –meglehet, egysíkú– szemüvegen keresztül nézzük, egy a manipulatív technikában igen kifinomult, ám totális effektussal működő hatalmi struktúrát vehetünk szemügyre. A végeredmény a személyiség autonóm státuszának vagy törekvéseinek szempontjából nagyon hasonló. E struktúrák mondandója, hogy át kell engedni magad a másik, vagy mások kontrolljának, amit természetesen nem te képviselsz, hanem az aktuális hatalom által kinyilvánított igazságok, vagy a helyzetet éppen definiáló diskurzusok képviselnek; és hogy ennek tükrében olyan, hogy *önmagad* - legalábbis a szó eredeti, szent és sérthetetlen értelmezésében - voltaképpen *nincsen*.

Nem tudok róla, hogy maga Bahtyin is ilyen élesen levont volna egy efféle, a szakmánkra is, ám sokkal inkább az egész társadalmi létezésre vonatkozó meghökkentő következtetést, ahol a modern diktatúrák és a modern demokráciák individualitást fenyegető, azt elszorvasztani vagy „elnyelni” kész természete mintegy közös nevezőre kerül.

A posztmodern narratív teóriák viszont, úgy tűnik, levonták mindennek a konzekvenciáját, amikor - rá is hivatkozva - a hagyományos „igazság” iránti szkeptikus és kritikus attitűdjüket egyfajta teoretikus kiindulópontnak tekintik. Az, hogy *tartalmilag* mi ez az igazság, szinte nem is érdekes; hiszen e narratívák nem annyira az igazságról, inkább a mögéje bújt emberekről szólnak, akik a szó szoros értelmében *használják* ezt az igazságot. A történelmi és napi emberközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a legszentebb (vagy ha úgy tetszik: a legobjektívebb) igazság is (sőt, talán leginkább ez) működhet olyan fegyverként, ami a másik hangjának elnémitását szolgálja.

A kapcsolati struktúrának ez az előtérbe kerülése tehát mintegy zárójelbe teszi hitelét és érvényességét, sőt, talán *léttjogosultságát* is annak, amit hagyományosan igazságnak mondtunk. Ha emberi dolgainkban a bíró, az ügyész, a nyomozó, de még a pártatlan-racionalista alapokon álló tudós vagy maga a pszichológus sem az, aki autentikusan képviselhetné az igazságot – akkor van-e emberi igazság, van-e még egyáltalán tartalma vagy értelme e szónak? Nem sokkal inkább maga a struktúra az, ami meghatározza a helyzetet, végső, érdemi és *emberi* jelentést ad annak?

Ezen a „szemüvegen” keresztül nézve a monolitikus struktúrákból - lehámozva róluk a tradicionális igazságok nyelvezetén előadott hivatkozásait, az azokat „megalapozó” és feldíszítő metafizikus vagy tudományos sallangok retorikáját - igen egyszerű jelentés következik: akié a hatalom, azé a szó, s akié a szó, azé az igazság. Praktikusan: az igazság a kellő mértékű befolyásolás, az elhitézés, a meggyőzés vagy végső esetben a *legyőzés* „művészete”. Röviden: a hatalomé az igazság. Vagy még érthetőbben, a személyes aspektust is kidomborítva: enyém a vár, tiéd a lekvár.

A monolitikus igazság-fogalomnak ez a kritikája, mint látható, a fogalom-képzés és fogalomhasználat velejáró és rejtett *hatalmi struktúráinak* leleplezéséből származik. Csak emlékeztetni szeretném az olvasót, ha még nem jött volna magától is rá: az előbbi, régi és barbárnak tudott törekvés a maga változatos igazság-csináló működésmódjával nem is áll annyira távol mindennapi világunktól. Akár a napi emberközi konfliktusainkat tekintjük, akár a szélesebb társadalmi vagy világpolitikai ütközéseket, azok mind erre a meggyőződésre épülnek, praktikusan az "enyém a vár, tiéd a lekvár" rugózatára járnak. Sőt, belegyökerezve a *struggle for life* XIX. századi „antimetafizikus” dogmájába, az „enyém a vár, tiéd a lekvár” eszméje tudományos megalapozottsággal is dicsekedhet; és ekként, a maga meghökkentően csupasz valóságában, néha az egyetlen megmaradt hivatkozásképes emberi igazságként látszik meredezni előttünk – nem kis dicstelenségére egy modernkori, öntudatlanságában tenyésző *slampos metafizikának*.

Lukács György írta még az 1910-es években: *„az individualizmus egyik legnagyobb antinómája ... az, hogy az egyéniség érvényesítése nem képzelhető el a másokénak elnyomása, azok védekezése pedig az ő tönkretétele nélkül.”* A XXI. század hajnalára azonban – és ehhez talán szükség volt a globális emberiség legvéresebb háborúinak és diktatúráinak történelmi tapasztalataira - világossá vált, hogy ez az ellentmondás kolosszális tévedésen, pontosabban egy katasztrófális ön- és világfélreértésen alapul. Mert - ezt különösen mi, családterapeuták tudhatjuk jól - nyilvánvaló, hogy az „egyéniség érvényesítéséről” (mi több: magáról az egyéniségről) sem beszélhetünk a másik együttműködő szociális jelenléte nélkül, vagy megfordítva, a másik „tönkretétele” nyilvánvalóan csak a saját pusztulásunkhoz vezethet. Destruktív és lidérces helyzetet tár fel már maga az antinóma is, az emberi elidegenedettségre boldogtalanságra kárhoztatott, nyomasztó helyzetét.

A totális elidegenedettségre Lukács György-i ellentmondásával állítja szemközt Bahtyin a maga világos szintézisét: *„Az az ember, aki csak önmagára támaszkodhat, nem képes még lelki élete legbensőbb és legintimebb szféráiban sem kiigazodni, nem nélkülözheti a **másik** tudatát. Az ember egyedül, csak önmagában sohasem találhatja meg a teljességet.”*

A monolitikus struktúrák – legyenek azok egyszerű interperszonális emberi kapcsolatok vagy kiterjedt társadalmi szisztémák - örök hibája, és örök bukásra ítéltettsége is éppen ebben rejlik. Legjellemzőbb vonásuk az, hogy képtelenek egy tőlük „idegen” hangot akár csak meghallani, és ezért képtelenek vele valódi dialógusba bocsájtkozni. Nélkülözhetőnek tekintik, vagy csak egy számukra megfelelőbb irányba terelendő valaminek tekintik a „másik tudatát”. Elsorvasztva vagy deformálva azt sohasem találkozhatnak vele össze; mert ezen az úton járva *magukat zárják ki* abból „teljességből”, melyre csak a másikban vagy a másik által juthatnának. Így a másikban nem is **másikra**, csak hatalmi törekvéseink kiszolgáltatott bábjára, vagy éppenséggel félelmeink fenyegető madárillesztőjére ismerhetünk; végső soron csak mint ellenségre, aki destruál, nem pedig mint baráttra, aki segít „önmagunkká” lennünk.

Lehetséges-e, és hogyan lehetséges az erőszak körforgásából kilépni, és belépni egy másfajta, dialógikus közösségi körforgásba? A dialógusokhoz végülis *partnerek* kellenek, és nem bizonyos, hogy

mindenki minden esetben tud vagy akar a partnerünkkel lenni. A válasz tehát nagyon is feltételes. Nem meg- vagy legyőznünk kell a másikat, hanem képessé kell tennünk *magunkat* arra, hogy dialógusba kerülhessünk vele. Ez nagyon nehéz feladat, és tudnunk kell, hogy nem mindig sikerülhet, hogy veszíthetünk; hiszen a másik *döntésén* is múlik a sikerünk.

Úgy gondolom, ezzel úgy vagyunk, ahogy a korai keresztények voltak a hitükkel. Az egyetlen, amit tehettek egy nem éppen barátságos környezetben, hogy *ragaszkodtak* a hitükhöz. Azt szokták mondani, paradox módon ebben a gyengeségben rejtett az erejük; ami hatásában annál nagyobb lett, minél inkább ragaszkodtak hozzá. Vagyis, kezdeti meggyőződésük szerint legalábbis, nem erőszakkal térítettek; és amint ez (is) elkezdődött, már nem az eredeti hitükről volt szó, csupán csak vallásos köntösbe öltöztetett egyszerű erőszakról. Ugyanígy: a dialógikus attitűd erejére rá lehet *magunknak* ismerni, lehet arra *magunkat* ránevelni, lehet ahhoz a végtelenségig, „mindhalálig” ragaszkodni, *de nem lehet senkire rákényszeríteni*, mert akkor ez már nem az, ami, hanem az erőszak körforgása. Vagyis a dialógikus attitűdöt *magunkon* lehet és kell elkezdeni, a *magunk* attitűdjében kell gyakorolni. És tudomásul kell venni, hogy ebben a küzdelemben az erőszak bármilyen formája, vezessen amúgy a személyes sikerhez vagy győzelemhez, mindig is az elbukást fogja jelenteni. Az erőszak útján való győzelem pillanata egyszersmind a dialógikus attitűd elbukásának pillanata; olyan látszat-győzelem, ami előbb-utóbb garantáltan meg fogja magát bosszulni.

A dialógikus attitűd ennyiben semmi egyéb, mint annak a meggyőződésünknek a kifejezése, hogy – visszatérve utoljára Bahtyin szavaihoz - életünk legbensőbb szféráiban sem nélkülözhetjük a másik tudatát, a másik tudata nélkül nem lehet igazunk, és a másik nélkül sohasem találhatjuk meg a teljességet. Ennyiben a dialógikus attitűdhöz való ragaszkodásunk voltaképpen annak belátása, hogy nekünk, embereknek itt a földön ez az egyetlen esélyünk és lehetőségünk gyarló emberségünk megélésére, vagy, ha úgy tetszik: a gyarló emberségünk *túlélésére*.